

Արեւմտահայ պատմուածքի ծագումը

- Ա. Կ. Ն. Ա. Բ. Կ. -

ՎԱՀԷ ՕՏԱԿԱՆ

Արեւմտահայ պատմուածքի սկզբնաւորութիւնը արդիւնք է շատ բարդ, իրար վրայ ներգործող ազդակներու: 1850ական թուականներու դաստիարակչական ու երգիծական գրականութեան մայր ճիւղերէն նետուած աննշմար, անաւիշ ոստ մըն է ան սկիզբը, առանց որոշ նկարագրի, կաղապարի ու արհեստաւորի, մինչեւ որ Զօհրապ ձեռք կ'առնէ զայն, ութսունական թուականներուն ու կուտայ անոր գեղարուեստական ինքնութիւն մը, որ հակառակ իր մեծ թերութիւններուն՝ ոճի, կառոյցի ու իմաստի տեսակէտէն, լաւաւոյն նմոյշն է այդ սեռին մինչեւ Սփիւռք:

Յարդ՝ արեւմտահայերուն մէջ ոչ մէկ լուրջ ուսումնասիրութիւն եղած է պատմուածքի ծագումին մասին, հակառակ որ մեր պրեթէ բոլոր կարեւոր գրողները, ինչպէս նաեւ երկրորդականներէն շատ շատեր, օրաթերթերու մէջ կարճ պատմումներ ստորագրած են: Քանակական իմաստով, պատմուածքի կալուածը ամենէն շատ մշակուածն է: Ոորհրդահայ բանասէրներն ալ կը թուին անտեսած ըլլալ այս սեռը (1971 թ.ին Երեւան հրատարակուած ՆՈՎԵԼՆԵՐԻ հատորին մեծագոյն թերութիւնը նախաբան չունենալն է): Երեւոյթ մը, որմէ կը հետեւցնենք թէ լրջութեամբ չէ առնուած այդ ճիւղը: Արեւմտահայ բանասէրներ քննադատներէն — Ալպօյաճեան, Ասատուր, Նուպարեան, Մըմրեան, Զօպանեան, Թէոդէկ, Օշական եւայլն — եւ ոչ մէկը ժամանակ դրած է անով զբաղելու:

Իբար մը հեռաւորութենէն դիտուած քառասունական թուականներու մեր մտաւորակլիման ամենէն անյուսատու, դաժան միջավայրի մը պատկերը կը ներկայացնէ: Իմացական ոչ մէկ գրգիռ

ճաշակներու աննկարագիր, լղբճուկ Թնճուկի մը Հմայքին տակ, որմէ Հաղիւ պիտի կրնային 1890 թ.էն ետք ղուրս սպրդել, Արփիարեանի, Բաշալեանի ու մասամբ Զօհրապի վարանոտ իրապաշտութեան շնորհիւ: Անգլիական ու Փրանսական իրապաշտութեան ցայտուն գիծը բարձրու սրամիտ, նուրբ նկարագրութիւնը եղած է, որու ներկայութեան առաջին նմոյշները կը գտնենք մեր երգիծական գրականութեան մէջ, զոր մշակեցին, 1856 թ.էն ետք, Սվաճեան, Այվազեան ու մանր հեղինակներ:

1850 թ.էն սկսեալ, մեր մէջ կը տեսնուին վիպակի ու վէպի առաջին տարտամ կերպարները: Առաջին ուրուագիծը 1850-1851 թ.ի շրջանի Եւրպայս կու տայ, ուր տասնեակ մը դաստիարակիչ վիպակներ կը թարգմանուին գերմաներէնէ ու կը ծառայեն Թուրքիոյ Միլիթարեան վարժարաններու աշակերտութեան կրթութեան: Կարեւորը սակայն այն է որ այդ կարճ ու երկար պատմութիւններու Հայերէնը բացառիկ շնորհ մը կը յայտնաբերէ իր ճոխութեամբ ու յստակութեամբ. անկախաբար վիպակէն, այս պատմութիւնները մեծ դեր խաղացած են Թոռնեանի ու Սիպիլեանի վէպերու յղացումին մէջ: Օգտապաշտ ու կրօնաշունչ միջնորդութիւն մէջ կ'արժէ երկվայրկեան մը կանգ առնել անստորագիր մէկ գրութեան վրայ, որ կը կոչուի Ալէքսի Անդառեանի իր հօր գրած նամակը (2): Կարճ վիպակ մըն է այս, զգայուն ու կենդանի, որ այսօր իսկ Հետաքրքրութեամբ կը կարդացուի: Միջավայրը Եւրոպան է ու Հայ երիտասարդի մը եղբրական կեանքը ու վախճանը կը նկարագրէ, ռոմանթիք ու տաք ոգիով մը: Շատ հաւանաբար թարգմանութիւն մըն է գերմաներէնէ ու միայն անունները Հայացուած են, ազգային շեշտ մը ապահովելու համար: Ինքնագիրը ըլլալու պարագային, այս նամակ-պատմութիւնը կրնայ մեր ռոմանթիք վիպակի առաջին, նախնական կերպարը նկատուիլ:

Նոյն տարին, Եւրպայս կը հրատարակէ Մանուկ Պէյ Միրզայեանի կեանագրութիւնը, որ ըստ հեղինակին՝ Հայր Աւետնէ Յովնանեանի, կազմուած է Մսեր Մսերեանի Հայթայթած տեղեկութիւններու հիման վրայ: Վիպականացած այս գրութիւնը կրնայ վիպակի յղացելին մօտենալ եթէ գրական նուազագոյն արժանիք մը սլարունակէր:

Իրապաշտութեան ըմբռնումի այս դանդաղ զարգացման մէջ կ'արժէ յիշել նաեւ 1850 թ.ին հրատարակ իջած Հայաստանը: Տէրոյննց հմուտ ու կատաղի մարդ, զուրկ էր գրական ճաշակէ, սա-

2) Եւրոպա, 1852, էջ 76-124:

Այս բոլորին դէմ, դրական ի՞նչ ունինք 1850 թ.ի շուրջ:

Ունինք, առաջին հերթին, լեզուին աշխատաւորները ու մէկ երկու զգալուն, օժտեալ մտաւորական-գրող: Ոսկան, Օտեան, Հիսարեան, Սվաճեան, Հայկունի ու մասամբ Միսաքեան. այսքան: Ու կարելի չէ աշխատաւորը արուեստագէտէն զատել. այս հինգ գրողներն ալ վարպետ հայագէտ են: Սակայն եւ ոչ մէկը անոնցմէ գրագէտ է, ոչ մէկուն մտքէն կ'անցնի ինքզինքը որպէս գրագէտ սահմանել, գրականութեան տեսութեամբ զբաղիլ, գիտնալ թէ ինչ սեռ է մշակածը: Բոլորն ալ բարձր ուսում ունին բայց միայն Օտեանն է որ կը հասնի արուեստի ճանաչումին ու այնքան նուրբ, ազնուական է իր ճաշակը՝ որ զինք ամլութեան կը տանի...:

Լեզուին թէ գրողը առաջ կու գան: Ոչ մէկը ոչ ալ միւսը: Գրութիւնը միայն, ան է որ արժէք ունի: Լեզուն սակայն, գործիք ու գործ է նոյն ժամանակ: Ու ատոր համար է որ արուեստի սեռը, որ վիպակ կը կոչուի, կրնայ զարգանալ միայն լեզուի զարգացման հետ, անոր մաքրացումին, յստակացումին ու ճոխացումին հետ: Ու այս կ'ըլլայ մերկ, անգութ կեանքի ներկայութեան, զայն ըմբռնելու ու նուաճելու ձգտումին մէջէն: Սակայն մեր գրողները այդ շրջանին ոչ մէկ կերպով պատրաստ են իրականութիւնը տեսնելու այնպէս ինչպէս որ է ան: Իրականութիւն ըսելով հայ գրողները կը հասկնան կեանքի չնչին մանրամասնութիւններու ճշգրիտ վերարտադրութիւնը, իրականութեան փշրանքներու կուսակումը, բան մը, որ արուեստի ու գրական սեռի ստեղծումին հետ շատ ալ աղբիւր չունի: Ատոր համար է որ հայկական իրապաշտութեան առաջին նմոյշը մեր երգիծական գրականութիւնը կը հայթայթէ, որ Սվաճեանէն մինչեւ Այվազեան ու Փափազեան, կը գործածէ դունապեղ երեւոյթներու հարազատ արտադրութիւնը: Եւ որովհետեւ երգիծանքը, սկիզբը, գործածուած է որպէս պայքարի դէմք ու ամէն հայ գրող միշտ ալ պայքարի մէջ գտնուած է այս կամ այն պատճառով, հետեւանքը այն եղած է որ իրապաշտ լեզու մը չենք կրցած մշակել:

Ահաւոր բան է 1850 թ.ի ժողովուրդին խօսած հայերէնը, որ շատ քիչ տարբերութիւն ունէր ԺԳ. դարու հայերէնէն: Օրինակ, 1858 թ.ին հրատարակուած Վարժուքիւն Նամակացը կը պահանջէր որ տղայ մը իր հօր գրած նամակը սկսէր հետեւեալ ձևով. «Պայծառարփի Լուսատու Հայր Բարերար Խնամածու»: Սվաճեան կ'ըսէր 1856 թ.ին թէ հերթէ է որ «կրթուած մէկը մաքուր հայերէն խօսելու փափաքը ունի՝ ծաղրելի կ'ըլլայ» (5): Ուրիշ վկայութիւն մը

5) Մեղու, 1856, էջ 526:

որ Կ. Իւթիւճեանէն կու գայ, կ'ըսէ թէ 1840 թ.ին ժողովուրդին գործածած բառերուն 60 %ը թուրքերէն էին (6): Ահա նմոյշ մը: — «Պագի եալըյէն ծովը սէյիր ընելնիքէն կը նայիմ քի չարշափի պէս տիւպտիւզ է, պագի ալ կը տեսնամ քի տալգաները քիտիւրմիւրմիւր Կ. զած կու գան շախըր շախըր եալըյին ընըխտըմնեբում կը զարնվին ու տարմատադին կ'ըլլան» (7): Կեսարիոյ մէջ գիւղ մը կայ՝ Քիւլ-չիւկ Քէօյ, ուր ոչ միայն ոչ ոք Հայերէն գիտէ խօսիլ, այլ չեն գիտեր թէ Հայերէն լեզու մը իսկ գոյութիւն ունի (8):

Մտաւորականներն էին — կրօնական, գրող ու վարժապետ — որ լծուեցան, գրեթէ ակամայ, լեզուն յղկելու անձրագիր դործին: Կրօնականներու աշխատանքը վեր է ամէն դնահատանքէ: Բողոքական միսիոնարներու 1850 թ.ին կատարած Աստուածաշունչի թարգմանութիւնը աշխարհաբարի, որպէս ծաւալ ու որակ, Հանրութեան մատուցուածներէն լաւագոյններէն էր: «Ժամանակին էն կոկիկ, էն ժողովրդական ու կարելի եղածին չափ մաքուր Հայերէնն էր» (9): Այտընեանի 1864 թ.ին հրատարակած Բննական Քերականութիւն մէկ տարի առաջ, 1863 թ.ին աւետարանական հովիւ Վեր. Մ. Տ. Քիրէչեան լոյս կ'ընծայէ «առաջին կանոնաւոր քերականութիւնը» (10): Ու տակաւին ժողովուրդին համար, որուն մոլեռանդութիւնը անդադար կը մտրակուէր կրօնականներու կողմէ, որոնք անշուշտ կը հաւատային թէ Հայ մշակոյթն էր որ կը պաշտպանէին, ժողովուրդին համար աշխարհաբարը գոհնիկ լեզու մըն էր որովհետեւ «բողոքները» (բողոքականները) կը դործածէին զայն: Դեռ կային ամիրաններն ու պատուելիները (օրինակ Կարապետ Պապայեան, Խաչատուր Մխաքեան) որոնք աշխարհաբար լեզուով լպիրշ պատմութիւններ ու քերթուածներ կը գրէին վարկաբեկելու համար էսնաֆները, Ժէ. դարէն մինչեւ ԺԹ. դարու կէսերը (11): Յետոյ,

6) Կ. Իւթիւճեան, Մեր Արդի Լեզուն եւ Հին ու Նոր Դպրոցներ, Մադիկ, 1892, էջ 309:

7) Նոյն:

8) Հայաստան, 1849, Գ. Տարի, քիւ 3:

9) Բ. Քիւչեան, Աշխարհաբարի Ներկան ու Ապագան, Բիւզանդիոն, 1898, քիւ 658:

10) Յ. Գազմանեան, Արդի Հայերէնը եւ իր Շրջափոխութեան Օրէնքը, Մասիս, 1907, քիւ 46:

11) Հ. Ասատուր, Աշխարհաբարը 19-րդ դարէն առաջ, Ամէնուն Տարեգրքը, 1908:

1847 թ. էն սկսեալ Վիեննականներուն հրատարակած Եւրոպան հանրութեան կը հրամայէր բարոյաշունչ, կրօնական ոգիով ծանրացած կարճ պատմութիւններ, շատ մաքուր, յստակ բայց զիչ մը շատ փափկացած լեզուով: Այս բոլոր աշխատանքներուն անուղակի արդիւնքն էր վիպակին ծագումը:

Սակայն լեզու մը որ գրականութիւն մը պիտի շարկէ, ամէն բանէ առաջ արուեստագէտի, առնուազն գրողի կը կարօտի: Ու պատմուածքը չէր կրնար զարգանալ մինչեւ որ գրող մը լեզուն ձեռք չառնէր: Գրական լեզուն մտաւորականի գլուխէն վեր գործ է: 1850 թ. ին ուսուցիչ՝ կը նշանակէ մտաւորական: Մտաւորական է նաեւ կրօնականը, թարգմանիչը, խմբագիրը, պատուելին, նոյնիսկ աղան: Տէրոյննց, Պալղազարեան, Պաղտասար Դպիր, Փէշտիմալճեան պատուելի, Անդրէաս Փափազեան, Իւթիւճեան եւ ուրիշ մտաւորականներ կը խօսէին ու կը գրէին ճիշդ աշխարհաբար մը, սակայն գրագէտ մը, գրական զգայնութեամբ օժտեալ մտաւորական մը միայն կրնար անոր այնքան մը հաւատալ որ ի գին իր ասպարէզին դայն պարտագրէր մարդոց գնահատանքին: Ոսկանի պէս մէկը միայն կրնար, առաջին անգամ ըլլալով ու 1864 թ. ին՝ ստիպել որ Իզմիրի Մեսրոպեան Վարժարանը աշխարհաբար լեզուի դասուանդումը իր ծրագրին մէջ առնէ, հակառակ որ քսան տարիէ ի վեր Պալղազարեան այդ լեզուով կը հրատարակէր իր թերթը: Ոսկանի գրական վաստակը ծանօթ չէ իր ամբողջութեամբ, սակայն եթէ քննուի, վստահօրէն յայտնի կ'ըլլայ անոր կարեւոր դերը: Քիչը, գոր ունինք, այնքան տպաւորիչ է իր ճշգրտութեամբ եւ ուժով:

Մեր նախավիպակի առաջին նմոյշը, որ արուեստի, լեզուական ու կառուցային բացայայտ արժանիքներով կը ներկայանայ 1851 թ. ի Հիսարեանի Բաճաւէրի մէջ անանուն հեղինակի մը վիպակաւնացած նկարագրական էջերն են, ուր կը սեւեռուին պոլսական յատկանշական տիպարներ ու տեսարաններ (13): Շատ չեն թիւով ու

12) Գ. Հնասէր, Պալսոյ Աշխարհաբարի Պատմութեան Համար, Անահիտ, 1930, Բ. Տարի Թիւ 2:

13) «Առաջին» բառը կը գործածենք որոշ վերապահութեամբ, որովհետեւ չենք կրցած քննել հետեւեալ քերթերու ամբողջական շարքը, ուր կրնան գտնուիլ գրական որակով գործեր: — Հայրենասէր, Իզմիր, 1843-1846. Ընտանի Իմաստասէր, Պալս 1845-1855. Մասեաց Աղանի, Փարիզ 1845-1865. Վարագ, Վան 1855-1874. Արեւելք, Փարիզ 1855-1856. Մեզու, Պալս 1856-1874. Արեւմուտք, Փարիզ 1859-1865. Արեւելեան Դար, Պալս 1860-1863. Ծաղիկ, Իզմիր 1861-1886:

հաւանաբար Հիսարեանի գրիչէն ելած են (14) : Գոյներու առատութիւն, գիծերու ճշգրտութիւն, կենդանի խօսակցութիւն, ծանր ու բարի զուարճախոհութիւն, հարուստ բառամթերք: Տիպարներ յատկանշելու ու գործողութիւն զարգացնելու որոշ արժանիք ու ուժանիք մթնոլորտ մը, բարոյակա՛ն – բոլոր այս արժանիքները կը գտնենք նաեւ Հիսարեանի կարեւոր մէկ ուրիշ գործին մէջ, – Խոսքով եւ Մաքրուի, որ արդի հայ գրականութեան առաջին վէպն է, տպուած Պոլիս, 1851 թ.ին: Հիսարեան, եթէ ինքն է հեղինակը այդ նկարագրական ու կենցաղային պատկերներուն, կըցած է պատմուածքի մը կարեւոր տարրերէն (միջավայր, տիպար, գործողութիւն ու մթնոլորտ) քիչ մը հաւաքել ու անձնադրոջմ իրապաշտութեամբ տալ: Դժբախտաբար ու հակառակ իր լայն ու այլազան հմտութեան, ան աղքատ է արուեստի տեսական հարցերուն մէջ: Վէպի ու վիպակի իր հասկացողութիւնը կը տառապի այն խառնակ, անորոշ, գործնապաշտ ու անփոյթ նկարագրէն որ յատկանիշն է հայկական առ հասարակ բոլոր տեսական ըմբռնումներուն: Լեզուի մասին սակայն շիտակ են իր դիտումները: «Աղքատ է մեր աշխարհաբարը, կ'ըսէ ան, սակայն հարստութեան ամէն էական առարկաները ունի իր մէջ: ... Աշխարհաբարը հարուստ ու ճկուն լեզու մը կ'ըլլայ՝ գրարարի ու դաւառաբարբառի բառերն ու դարձուածքները գործածելով հոն՝ երբ նոյնը չկան աշխարհաբարի մէջ» (15): Յայտնի է որ Հիսարեան շատ ալ յստակ չի գիտեր թէ ինչ լեզու կը խօսի սովորական ժողովուրդը, շատ չի խառնուիր հայ կեանքի մերկ իրականութեան, երբ կ'ըսէ «Թէպէտ աշխարհաբարը արդէն հասարակաց լեզու է, զանիկայ կանոնաւորելու հարկը օրէ օր աւելի դրացնելու ու գործադրելու է» (16): Գաղափար մը տալու համար իր իրապաշտութեան մասին, ահա նմոյշ մը, որ առնուած է Գաբրիէլի մատնուած գրութենէն (Տես յաւելուած 1) :

Հիսարեանի բարեբու ճաշակաւոր նկարագրութիւնները շատ նախնական մէկ կաղապարն են միայն վիպակին: Իր յաջողագոյն գործը այս սեռին մէջ կը մնայ Այցելու Գերեզմանաց պատմութիւնը, ուր գրագէտի իր շնորհքը կը զարգանայ մարդերու դունագեղ, զուարճալի պատկերացումին մէջ երբ կը ներկայացնէ հայ, յոյն,

14) Նոր Տարի Նոր Օրագիր, էջ 54, Բարեկեանք, էջ 106, Գաբրիէլի մատնուած, էջ 199, Գիւղագագուրիւմ, էջ 344:

15) Բանասէր, 1851, էջ 456:

16) Անդ, էջ 449:

դպտի ու եւրոպացի տիպարներ՝ ճաղկելու համար, վօլթէրեան շուն-
չով մը, կրօնական նեղմտութիւնը (17) :

Հիսարեանով շահուած է ճաշակաւոր լիզու մը, շահուած է
նախառոմանթիք զգայնութեամբ իրապաշտութիւն մը՝ շնորհիւ
Փրանսական աղօթեցութեան, բայց դեռ կը պակսի վիպակի տիպա-
րը, սեռին յղացքը ու արուեստի մակարդակը :

Փրանսական մշակոյթի աղօթեցութեան ծանր, բայց փափուկ
շեշտին կը հանդիպինք նաեւ մեր երկրորդ կարեւոր գրողին՝ Օտ-
եանին մօտ, որ ըստ Ֆնտզլեանին «բուն աշխատաւորն է աշխար-
հաբարի» (18) : Բանասէրները համաձայն են զինք նկատելու ժա-
մանակին էն մշակուած անձը : Գերդաստանը, անշուշտ, ամբողջու-
թեամբ ազնուականութիւն ու Փրանսական բարձր մշակոյթի զգայ-
նութիւն կը բուրէ : Միրոյ սիրահար, եւրոպական ուսմանթիզմով
վիրաւոր ու Ռաֆայէլ վէպին արբեցած թարգմանիչը՝ Օտեան, մէ-
կըն է որ ափսոսանքով կը լեցնէ մեզ այսօր, որովհետեւ իր գերզգա-
յուն նկարագիրը ու լայն մշակոյթը արդեւք կը հանդիսանան այն
րախտորոշ ներգործութեան, զոր կրնար ընել մեր գրականութեան
զարգացման մէջ : Այնքան բիւրեղեայ է իր արձակը որ կը փչրուի
հազար պրիսմակներու, երբ զարնուի հայկական անգութ, խորտ ու
բորտ իրականութեան : Ահա թէ ինչպէս կը գրէ ան (Տես Յաւելուած
2) : Միակն է իր սերունդին մէջ որ, դեռ 25 տարեկանին, գրակա-
նութիւնը ապրումի առանձնաշնորհեալ եղանակի վերածած է ու իր
օրագիրները, ճամբորդական ու տպաւորապաշտ էջերը ու քննադա-
տական գրութիւնները կը պայծառեն գրական զգայնութիւն մը, որ
առնուազն կէս դար առաջ է իր ժամանակէն : Ասով հանդերձ, այն-
քան տարուած է լամարթիւնեան կէս-փիլիսոփայական մելամաղձո-
տութեամբ որ յստակ չի տեսներ տեսաբանական հարցերը ու ու-
սմանթիք տրտմութեան մշուշին մէջէն հեւասպառ - իր լաւագոյն է-
ջերը կը մնան իր դամբանական ուղերձները... - կը հասնի սա եզ-
րակացութեան : - «Վէպն ինչո՞ւ է - որպէսզի մարդ մխիթարուի
իրականութեանէն» (19) : Ի՞նչ տեսակ վիպակ կը գրուի նման հոգե-
լանութեամբ . շատ շատ օրագիր մը... : Ինքզինքով յորդող Օտեան
առաջին արուեստագէտ խառնուածքն է մեր գրականութեան, ինչ-

17) Անդ, էջ 558 :

18) Գ. Ֆնտզլեան, Արեւմտեան Աշխարհաբարի Ընթացքը Դարուս մէջ,
Մասիս, 1892, էջ 192 :

19) Գր. Օտեանի Գահարները, Հատոր Բ., հրտ. Մ. Կազմարարեան,
Պոլիս 1931, էջ 138 :

պէս եւ սահմանադրական, զործնական, աջընթաց, անտաղանդ սե-
րունդին իտէպլիստ պաշտպանը ու Սվաճեանի բարերարը: Իրեն ու
Իզմիրի դպրոցին կը պարտինք սակայն, բարեբախտաբար կամ դժ-
բախտաբար՝ արեւմտահայ դրականութեան բռնած Ֆրանսական
ուղղութիւնը: Օտեանն ալ ոչինչ կը բերէ վիպակի յղացքին յստա-
կացումին:

Ամուլ գեղադէտ մըն է նաեւ Սաչատուր Մխաքեան, որու
Սօֆիա անտիպ վէպը – դրուած հաւանաբար 1855 թ.ի շուրջ – պատ-
մուածքի սահմաններէն կը հեռանայ իր ծաւալով (մօտաւորապէս
14,000 բառ) ու կը մօտենայ վէպի սահմաններուն: Ողբերգական
վրիպանք մըն է Մխաքեան, որ կրկին զոհն է իր ոճին ու լեզուա-
կան բարձր շնորհներուն: 1850–1870 թթ. շրջանին Մխաքեան երկ-
րորդ գեղապաշտ դրողն է, ըստ Ասատուրի: «Մխաքեանը աւելի
ճոխ լեզու ունի քան Ոսկան, բայց նուազ մեթոտաւոր է: Պարզ է
էր աշխարհաբարը... ականջով կը դրէ, հետեւելով վենետիկի աշ-
խարհաբար գրողներուն, Փէշտիմալճեանին, բայց անոնցմէ բոլոր-
էն վեր է իր գրապէտի բնազդով» (20): Գրական ձիրք, լեզուական
տաղանդ, եւրոպական մշակոյթի սնունդ – այս բոլորով հանդերձ
այդ օրերու սերունդը, Փարիզի մէջ, անհաղորդ մնացած է Ֆրան-
սական իրապաշտ դրականութեան արժանիքներուն: 1850 թ.ին Պալ-
զաք ու Սթանտալ տուած էին իրենց վէպերը. Մատամ Պօվառին
լոյս կը տեսնէր 1857 թ.ին, սակայն բուն իրապաշտները աւելի ուշ
հրապարակ պիտի դային – Կոնքուռները ու Զօլա 60ական թուա-
կանէն 70ականներու միջեւ, Հուլիսմանս 70ականներուն, Մորասան
80ական թուականներուն: Ինչպէ՞ս կարելի պիտի ըլլար իրապաշ-
տութիւն ու պատմուածք զարգացնել, երբ 1850–1900 թթ. Հիւկոն
ու Էօթէն Սիւն կը տիրեն մեր գրական հրապարակին վրայ: Այս
անկիւնէն դիտուած, նորէն արհամարհելի ճիշդ է մեր գրողներուն
ձեռնարկած վախկոտ, թափթփած իրապաշտութիւնը:

Ստեփան Ոսկան երեւոյթ մըն է մեր համայն դրականութեան
մէջ: Մեծ անիրաւուած մը, Տէրոյնցի, Պալազարեանի ու այդ սե-
րունդի մեծ մասին հետ: Մեր դժբախտութիւններէն մին ալ այն ե-
ղած է որ չենք ունեցած զարգացած, խտտապահանջ դասակարգ-
րան մը, որ միայն 1900 թ.ի շուրջ պիտի սկսէր հասուննալ: Ոսկա-
նէն զատ չենք ունեցած քննադատ: Ոչ մէկ բանասէր, գրական ու
ընկերային պատմաբան մինչեւ Ասատուր: Շատ հաւանաբար ամ-

20) Հ. Ասատուր, Աշխարհաբարի Զարգացումը, Անահիտ 1981, թիւ 5-6,
էջ 114:

բող թուրքիոյ մէջ դիրք կարգացող ու ճաշակ ունեցող հանրութիւնը 1000է աւելի չէր: Արդի՞ւնք. ժողովուրդը պահանջ չէ դրած գրողներուն վրայ, առած ու կլլած է ինչ որ տրուած է իրեն ու գրողները տպած են ինչ որ ուզած ու կրցած են: Ոչ մէկ չափանիշ ու հակակշիռ. ու յաճախ մարդիկ դրադէտի անուն շինած են իրենց դրական արժանիքին հետ կապ չունեցող պատճառներու բերումով:

Ոսկան նոյն դասակարգին կը պատկանի: Բացակայ է մեր դրականութեան պատմութենէն. միայն Յ. Օշական անոր արժէքը կրցած է դնահատել: Ո՞ւր են իր գրածները մինչև հայութենէն հեռանալը ու ատկէ վերջն ալ: Արեւելի ու Արեւմուտքի էջերուն մէջ սակայն կան քանի մը գրութիւններ, որոնք Հիսարեանէն աւելի խորունկ մտքի մը փաստը կը բերեն: Արեւելի 1855 թ. թիւերուն մէջ (էջ 33) Ոսկան Հայք Ազնլիկ անուն երկ մը ունի, պարզ, գրաւիչ ու բնական լեզուով մը, որ առաջին լուրջ փորձն է վիպակը որպէս սեռ զարգացնելու (21): Նոյնպէս ուրիշ վիպակի նմանող երկ մը, 1859 թ. ի Արեւմուտքին մէջ, որ կը կոչուի Հայ Դիւցազնուհի մը (22): Ասիկա շատ աւելի յաջող է որպէս իրապաշտութիւն ու կառոյց: Կը պակսի տակաւին տիպարի յստակ դիտակցութիւնը, մարդկային հակի հասկացողութիւնը: Փարիզ կ'ապրի, հեռու հայկական իրականութենէն ու շատ ալ ժամանակ չունի դրականութիւն ընելու: Պայքարի մէջ է. Մխիթարեաններուն դէմ, Պոլսոյ Պատրիարքարանին դէմ, Իզմիրի աւանդապաշտ սերունդին դէմ: Խորհելու է որ այսքան պայքար, հեղինակ, զայրոյթ ու դառնութիւն կը չորցնեն արուեստի աւելը հայուն մէջ ու մնացեալն ալ յետմահու լռութեան դաւադրութիւնը կ'առնէ կը տանի հետը. վրէժը՝ իր հակադիր դրոշմներուն: Այնպէս որ Ոսկանով ալ բան մը չ'աւելնար մեր վիպակին վրայ: Դեռ նախափորձերու շրջանն ենք:

1856 թ. ին Յարութիւն Սվաճեան կը վերադառնայ Փարիզէն ու Օտեանի օժանդակութեամբ կը սկսի հրատարակել Մեղուն: Քսան հինգ տարեկան է, կը քոտ, փառասէր, յանդուգն ու զարգացած: Ի՞նչ կ'ակնկալէ Օտեան տաղանդաւոր երիտասարդէն: Պայքարի զէ՞նք Ոսկան դէմ, կրօնականներու ու ամիրաներու դէմ ու անոնց կռթնած Մամուրեանի դէմ: Յայտնի չէ: Ամէն պարադայի, Մեղուն դրական հանգանակ չունի, ոչ ալ Սվաճեան:

Գրադէտ չէ, սակայն գրող է, ու առաջին կարգի, հայկական չափանիշներով անշուշտ: Շուրջը կը նայի, Պոլիս: Մասիսը լրա-

21) Արեւելք, 1855, էջ 33:

22) Արեւմուտք, 1859, էջ 21:

գեր է, թատրոն չկայ, բանաստեղծ չկայ, ամէն կողմ կռիւ ու աղ-
մուկ: Կայ անշուշտ վէպը, թաղիադեանց՝ Կալկաթայէն, Հիսար-
եան ու Վարդան Փաշա՝ Պոլիս, Սիպիլիան ու Թոռնեան՝ Վիեննա-
յէն: Կրօնական ու քաղաքական պայքար ու հսկայ զանգուածը ա-
նուա, միամիտ ու տարաշխարհիկ հայութեան: Ժամանակավրէպ քա-
նի մը ամիրաներ, գունազեղ ջոջեր հոս հոն ու մտաւորական ամա-
յութիւն: Գանձ՞ հողի պիտի կարդայ իր թերթը...:

Անվրդով, կ'անցնի գործի: Սուր է գրիչը, միտքը արթուն,
սիրտը անլախ, կամքը պիրկ ու լծուած իր սիրելի ժողովուրդին
բարձրացման: Կը մտնէ տունները, սրճարանները, դպրոցները, ու
ինչ որ կը լսէ ու կը տեսնէ գրի կ'առնէ. հայկական կենցաղային
տեսարաններ, թրքախառն հայերէն խօսակցութիւնները այդ շատա-
խօս պոլսեցիներուն, կռիւները պառուսներու ու խանութպաններու:
Կատակերգականը, երգիծականը կը ծնին բնականէն մէկու մը հա-
մար, որ Փարիզի լրջութեան վարժուած է: Առաջին գրութիւնը Օ-
կիլեսք Կիմէ (23) մանրակրկիտ նկարագրութիւնն է զուարճալի կեն-
ցաղային կացութիւններու ու սխալ հասկացողութիւններու: Կը պակ-
սի ընկերային երգիծանքը ու հեգնանքը: Իրմէ ոչինչ կայ, ոչ խոր-
հրդածութիւն ոչ ալ տիպարային գիւտ: Գրականութիւն ընելու
դիտակցութիւնն ալ չունի տակաւին: Կոշտ, բայց ճշգրիտ իրապաշ-
տութիւն մը, որ շատ հաւանաբար թերթին սպառումը ապահովե-
լու համար է: Բուն նպատակը ընկերային պայքարն է ու գրակա-
նութիւնը միջոց է իրեն համար: Այդ նկարագրական բծախնդիր ո-
ճը ու սրամիտ իրապաշտութիւնը զինք կամաց կամաց կը տանին
դէպի երգիծանք: Սակայն վարպետ է զաւելչտական, ինքնատիպ խօ-
սակցական կացութիւն ստեղծելու մէջ, որոնք քայլ մը հետու են
թատրոնէն: Աւելի խելացի է քան իր գործակիցը, Հայկունին, ու
չ'իյնար թատերական արուեստին թակարդին մէջ, ուր ծիծաղելի
կը դառնար Հայկունի: Գիտէ իր կարողութիւններուն սահմանները:
Ոչ վէպ ոչ ալ թատրոն. երգիծանք ու պատմուածք, այո՛: Տարա-
ծուն է իր արտաբերութիւնը ու եթէ նկատի առնուի իր ամբողջ գրա-
կանութիւնը, Սյամեսան՝ աւելի բարձր երգիծաբան է քան Յրուանդ
Օտեան կամ նոյնիսկ, տեղ տեղ, Պարոնեան:

Հաւանաբար իր ժամանակակիցներուն համար, այդ վիպակ-
նկարագրութիւնները՝ Ով Աշխատի, Ով Վաստելի (24), Հարուստ

23) Մեղու, 1856, էջ 19:

24) Ամդ, էջ 44:

երիտասարդի մը Սեմեակը (25) եւայլն, այնքան զուարճալի չէին թուեր որքան կը թուին մեզի, այսօր, սակայն նկատի առնելու է զասակարգային հակամարտութիւնները, Ֆրանսական բարբերու կեղծ կրկնութիւնը ու կը հասկցուի փոխադարձ ծաղրի հոգեբանական լծակը: Ուրիշ կողմէ մը, սակայն, այդ գրութիւնները մեծ օգուտ ունեցան մեր գրականութեան համար. ստեղծեցին գրական տիպարներ պատմուածքին համար, առանց որոնց գրական սեռ մը չի զարգանար: Մանաւանդ որոշ թիփ-անձեր, օրինակ՝ կեղծ ուսուցիչը, դինովը, ունայնամիտ, սնոպ, օրկրամուլ ու աներես մարդը (հասանարար իրականութենէն առնուած) որ հերոսն է Շնորհաւորի Պտտադ Մը (26) վիպակին, բարձր դասու երիտասարդը եւ ուրիշներ: Սվաճեանի իրապաշտութիւնը կը դառնայ իր գլխաւոր արժանիքը ու պատմումի իր առաջին փորձերը՝ Մարկոս Աղայի Բաժակագառը (27), Մեծ Սպառնալիք մը Խմբագրիմ Դեմ (28), Բարեկեցիկացի համար ժողովրդած Բանի մը Ընտանիք (29), Կէշը Կէշով Տէֆ Կ'ըլլայ (30) մէկ մէկ գլուխ գործոցներ են արագ, վառ-վրտուն ոճի, մաքուր լեզուի, հատու հեղինակի ու գրական աչքի, ականջի բացայայտ արժանիքներու (գործողութիւն, շահեկան տիպարներ, բազմութիւններու նկարագրութիւն): Այլեւս շատ հեռացած ենք Հիսարեանի ոտմանթիք, անոյշ սանտրուած իրապաշտ-երեւակայութենէն: Սվաճեանի ականջը ու աչքը նոր են մեր գրականութեան մէջ ու որոնց շնորհիւ կեանքը իր ամբողջ իրականութեամբ կը փրփրի էրիկ-կնիկ կռիւներու, ժողովրդական սովորոյթներու ու դիւզական նախապաշարումներու մէջէն ու Սվաճեան իրմէ անկախ կը տարուի դէպի զուտ գրականութիւն, որ ներքին իրականութիւնն է ամէն բանէ առաջ: Բայց այս կարճ, արագ ընթացող, կենդանի, հետաքրքրական ու իրաւութեամբ տրուած գրական կտորները պատմուածքի առաջին նմոյշներէն զատ ուրիշ բան չեն կրնար ըլլալ:

Մեզուի յաջորդ տարիներուն է որ կը ձեւաւորուի պատմուածքը, զարգանալով որպէս կառոյց ու սեռի յղացք, երգիծանքի տարածուն մշակումէն՝ որ ինքնին կը ծառայէր որպէս պայքարի գէնք: Սվաճեան կը փորձուի թատերգութիւն գրել, կը թարգմանէ Ֆրանսական վօտըվիւնը, կը փորձէ հասնիլ ամէնախոնարհ խաւ-

25) Անդ. էջ 110:

26) Անդ. էջ 185:

27) Անդ. էջ 214:

28) Անդ. էջ 252:

29) Անդ. էջ 255:

30) Անդ. էջ 370:

րուն (31) : Կը ձաղկէ հանրային շէր երեւոյթները ու տիպարները - կիներու ծխելը, ֆրանսախօսութիւնը, բժիշկներու տգիտութիւնը, անուս կրօնականները, ամիրաներու կամայականութիւնը :

1859 թ.ին կը հրատարակէ նշանակալից վիպակ-բարբ դրութիւն մը՝ Մանկասարի Հարսնիքը, շատ իրապաշտ, սրամիտ ու երգիծական ոճով : Սվաճեանի արուեստը ամբողջ ականջ է ու աչք. մարդիկ ու գործողութիւններ կը յօրինէ դէպքերու շուրջ, որոնք պատմումի կը տանին իր դրիշը : Երգիծանքը տակաւ երկրորդ դժի կ'իջնայ, բացի՝ երբ կը յարձակի Ոսկանի կամ ամիրաներուն վրայ : Հոս իր ամբողջ տաղանդը կը փայլատակէ (Տես Յաւելուած 3) :

1860 թ.ին կը յղանայ իր առաջին դրական հերոսը, Մեղու-չեխա, որ երեւակայական տիպար մըն է, իր անձին մէկ պատկերը, որ կը թափառի գրութիւնէ գրութիւն, դրդուելով միտքերը ու շիղե-րը : (32) Երգիծական առաջին հերոսն է մեր մէջ եւ գոր պիտի գոր-ծածէ ամբողջ վաթսոնական թուականներուն : Մեղուչեխային մէջ մասնաւոր ոչինչ կայ, բայց այդ չէ կարեւորը, այլ զուտ վիպական յղացումի արդիւնք անձ մը ըլլալը եւ որմէ ետք պիտի ծնին աւելի բարդ տիպարները Պարոնեանին :

Սվաճեան 1860 թ.ին կը հրատակէ գործ մը, որ աւելի շեշ-տուած ձեւով վիպակին մը մօտենայ : Ատիկա՝ Թուրքախա Տիկիմն է : Հատորիկը չենք տեսած, սակայն շատ հաւանաբար իրականու-թիւնէն առնուած ու վիպականացած տիպարի մը կեանքին սրամիտ դունագեղ պատկերացումն է, բարքով ու խօսակցութեամբ, արագ ու խիտ գործողութեամբ ճոխացած : Արդէն հատուածներ հրատա-րակած էր Մեղուի մէջ :

Սվաճեան տեսական ոչ մէկ գրութիւն ունի, որովհետեւ շատ մօտ էր իրականութեան ու հակառակ ֆրանսական դրականութեան զօրաւոր ազդեցութեան՝ դրական ինքնատիպ ճաշակի մը փաստը չի յայտնարեեր : Կարեւոր է ու չէ այս պարագան, իր գրեթէ լուսա-նկարչական իրապաշտութիւնը մեծ դպրոց մը եղած է նախ Այվաղ-եանին ու մանաւանդ Պարոնեանին համար, որ կը նկատէ զայն իր վարպետը (33) : Հետաքրքրական է որ Արեւելահայոց մէջ ալ երգի-ծարան Պատկանեանն էր որ տուաւ առաջին պատմուածքները, Սվա-

31) Սվաճեան ստիպուած է մտք, գրպան, դեղագործ, ստիկան, քի-րեմիկ, կրիայ, գլխարկ, շոգեմաւ, սուրճ, ծախք, հաշիւ ու մամ ըմբացիկ քառերու քով հայտատա քրքրելը գնել՝ որպէսզի հասկնան ըմբեցումները... :

32) Մեղու, 1880, էջ 173 :

33) Ա. Ասատրեան, Յարութիւն Սվաճեան, Երևան 1907, էջ 26 :

ճեանէն տարիներ ետքը: Ամէն պարագայի, հակառակ տեսաբանական իր աղքատութեան, Սվաճեանի շնորհիւ էր որ իրապաշտ ոճը մոռտք դործեց մեր գրականութեան մէջ ու նաեւ վիպակի սեռին ճաշակը, այսինքն կարճ, խիտ ու կենդանի պատմումի վայելումը:

Մեղուի մէջ, հրատարակութեան առաջին տարիներէն իսկ, լոյս տեսած են ուրիշ երիտասարդի մը վիպակները: Արմենակ Հայկունին է ատրիկա, վիպագիրը, թատերագիրը, հրապարակագիրը, տաղաչափ ու թարգմանիչ: Այլապէս շահեկան այս գրողէն կան, ստորագրուած ու անստորագրի՝ վեց վիպակներ, բոլորն ալ նոյն ճաշակով գրուած:

Հայկունի քսան մէկ տարեկան է 1856 թ-ին: Նիհար, հիւանդագին, ուսումի հրայրքով բռնկած, գրական տաղանդով օժտեալ այս տղան մէկ տուամ ունի կեանքին մէջ, դուրզուրանքի պահանջը, սիրոյ ու որբութեան մղձաւանջը: Բոլոր գրածները՝ վէպ ու վիպակ, թատրոն ու ոտանաւոր, այս մէկ նիւթին շուրջ կը դառնան: Կարգացած է մեծ եռանդով անգլիական նախառոմանթիքները՝ Ռիչարտսըն, Սթէյն, Եանկ ու Կոլմարթ: Մանօթ է Ֆրանսական գրականութեան: Անկարող է երգիծանքի սակայն մեծ հիացում ունի իր ընկերոջ, Սվաճեանի հանդէպ:

Առաջին վիպակը, Թոֆախտաւորի մը վերջին ժամը եւ իբ կնոջ բրած Պատուէրները (34) բացառիկ արժանիքը ունի մաքուր լեզուի, յստակ կառոյցի, լաւ զսպանակուած սակայն արուեստական գործողութեան մը, ու մանաւանդ բարոյական կլիմայի մը, որ ամբողջութեամբ վերաբրտագրութիւնն է իր եւրոպական գրականութենէն ընթերցումներուն: Հոն, ուր կը քայքայուի արուեստի վայելքը, այդ ալ մարդկային հոգեբանութեան ու յարաբերութիւններու բոլորովին շինծու ըմբռնումին մէջ է: Արդարեւ Հայկունիի հերոսները բոլորն ալ իրար կը նմանին՝ ներքին կեանքի պրիմակէն դիտուած, բոլորն ալ սիրոյ ապրումին տարբերակները արտայայտելու համար երեւակայութեամբ տրպարներ են. իրար նման կը խօսին, կու լան, կը տառապին ու վերջին հաշուով բոլորն ալ Հայկունիի անձին մէկ մէկ պատկերացումներն են՝ յուզումահեղձ ոճաւորումի մը ընդմէջէն արուած: Սակայն յուզումը անկեղծ է, թափը համոզիչ՝ դէթ Հայկունիի սրտին մէջ, եւ որ կը յաջողի փոխանցել գրութեան, ուր այդ բոլոր ողբագին պահերու, հառաչներու ու սիրոյ խանդավառ խօսքերը, վշտին ցաւը՝ կը կուտակուին, կը թանձրանան ու կը ստեղծեն զգացական խիտ մթնոլորտ մը, որ մեր գրականութեան ու

խառնուածքին լաւ կը յարմարին: Ու այս յուզականութիւնն է իր
ինքնատուութեան մեծագոյն հմայքը եւ որ զինք կը զնէ մեր նախա-
նումանթիք գրական շարժումին գլուխը:

Հայկունիի միւս վիպակները (35) ոչինչով կը տարբերին ա-
ռաջինէն: Այս նոյն թեքնիքը ու փաթէթիքը կը յատկանշեն իր ե-
րեք վէպերը՝ Աննիա, Ելիգա ու Սաք-եմիկ: Նոյն նկատողութիւնը՝
իր թատերական գործին համար: Հայկունի կը գրէր առանց դիտակ-
ցելու արուեստի գործի մը պահանջներուն: Ասով հանդերձ, իրմով
մեր մէջ մուտք կը գործէր յուզական ու բարոյական մթնոլորտի մը
զաղափարը աւելի շեշտուած քան էր պարագան Հիսարեանին: Կը
մտնէր ապրումի հարազատութեան հարցը: Որքան առարկայական
էր Սվաճեան՝ այնքան ենթակայական է Հայկունիի մօտեցումը ար-
ուեստին ու կեանքին: Առաջին գրողն է մեր մէջ որ անձնական զօ-
րաւոր գրողմով կ'արտայայտուէր, որուն շունչը ու երեւակայութիւ-
նը վիպակի մը կաղապարին յարմար էր բոլորէն աւելի: Այս էր իր
նպատակը վիպակի յղացքին յստակացման: Ահա նմոյշ մը իր ոճէն
(Տես Յաւելուած 4):

Վերջին հեղինակ մը, որ պէտք է նկատի առնուի, Գ. Այ-
վազեանն է:

Գրականութեան մէջ իր մուտքը կը գործէ Մամուլով, երգի-
ծական պարբերաթերթը, զոր հրատարակեց Պոլիս, 1869-1882 թթ.:

Բազդատած Սվաճեանին, Այվազեանի արուեստը, եթէ կարե-
լի է այդպէս կոչել՝ բացառիկ ոչինչ ունի: Նոյն սուր հեղինանքը,
նոյն պարկեշտ, կոշտ ու մանրակրկիտ իրապաշտութիւնը՝ որ կը
սնանի Պոլսեցիներու բարքերու նկարագրութեամբ: Այվազեանի ոճը
սակայն գոհհիկ կողմ մըն ալ ունի, հայհոյանքներու, թրքերէն բա-
ռերու ու հասարակէն վար խաւի մը բառապաշարի առատութեամբ
մը համեմուած, որմէ ծնաւ, անկասկած, Հաճեանի, Փափազեանի,
Պալլազեանի ու այլ ժողովրդային վիպասաններու գրական զգայա-
րանքը:

Այս սանձարձակ, իրապաշտ երգիծանքը սկիզբը պարզ պատ-
կերի ձեւէն դուրս չ'ելլեր: Տեղ տեղ սակայն մարդիկ սեւեռելու,
խօսեցնելու ու շարժման մէջ նետելու մէջ վար չի մնար Պարոնեա-

35) Որգիակամ Սէր, Մեղու 1857, թիւ 22. Հայաստան Մայր, Մեղու 1857,
թիւ 10. Անձնատպագրութեան պատրաստուած յուսահատ երիտասարդի մը իր խոր-
հուրդէն դարձն ու երջանկութիւնը, Մեղու 1857, թիւ 19. Որգիւէր մօր մ'ամա-
կըմկալ վարձքը, Մեղու 1860, թիւ 110. Տամ օր ետքը, Մեղու 1862, թիւ 149:

նէն, մանաւանդ՝ Մամուլի Հիւրերը գրութեան պարագային (36) որ այնքան նման է Մեծապատիւ Մուրացկաճններու երգիծանքին: Պոլսեցի պառաւը, դերասանը, Քրանսախօս հայ երիտասարդը, ակընցի մը, սիրահար երիտասարդ մը եւայլն կրցած է տալ այնպիսի իրաւութեամբ մը որ մարդ կը զարմանայ թէ ինչու այսքան անտեսուած է ան մեր գրականութեան պատմաբաններուն կողմէ: Գաւառական վարժապետի տիպարը, օրինակ, ինկած՝ աղաներու ուստային մէջ, ոչինչով կը տոգոնի Պարոնեանի տաղանդին դիմաց (37): Տիպարային նոյն յաջողուածքը՝ կրօնականներու կապակցութեամբ (38): Մամուլ լեցուն է այս տեսակի գրութիւններով, որոնց խօսակցական առոյգ ոճը, տեղ տեղ նոյնիսկ ուղմանքի պատկերները եւ մանաւանդ կենցաղային նկարագրութիւններու ճոխութիւնը, այդ օրերուն առաջին կարգի գրողի մը տեղը կրնան ապահովել Այվազեանին:

Յաջողագոյնը այս բոլորէն կը մնայ իր վիպակը՝ Վեռլիցներու Հրաշքը, (39) իր պատմումի կենդանութեամբ, հերոսները կեանքի բերելու, ապրեցնելու ճարտարութեամբ ու Պոլիսը նկարագրելու իր կարողութեամբ: Սվաճեանի կնիքը կայ անշուշտ, ոչ միայն ոճին ու աչքին մէջ այլ գրական երեւակայութեան մէջ: Արդարեւ, հետեւողութեամբ Սվաճեանի, Այվազեանն ալ իր պատմում-երգիծանք գրութիւններուն մէջ կը պատցնէ Մեղուշեխայի նման ու անոր պաշտօնը կապկող տիպար մը, որ կը կոչուի Մեփիստոփէլ: Տափակ ու միօրինակ, այդ հերոսը շատ վար կը մնայ Սվաճեանի ստեղծածէն, սակայն կը մատնէ, Այվազեանի մօտ, գրական գիտակցութիւն մը, որ միջակէն բարձր է անկասկած: Այվազեան ոչ մէկ նորութիւն կը բերէ մեր վիպակին, այլ պարզապէս կը բարդուի Սվաճեանի տաղանդին՝ ստեղծելու տոկուն երգիծական սեռ ու լեզու, իրապաշտ աշխարհահայեացք, բարձր ու մթերք ու գրական ականդրութիւն մը, որու մէջ պիտի զարգանար մեր վէպը:

Արեւմտահայ վիպակը պատահական, քովնտի արդիւնք մը եղած է, մեր լեզուի շինութեան ու վէպի, երգիծանքի կառոյցներու մնացուցներով կազմուելով: Ատոր հետեւանքով, շատ մը աշխատաւորներ այդ մարզերուն մէջ ուղղակի կամ անուղղակի դեր ունեցած են իր ծնունդին մէջ: Ու ամէն տեսակ ազդեցութեան ենթակայ եղած

36) Մամուլ, 1869, էջ 62:

37) Գաւառական վարժապետիմ վիճակը, Մամուլ, 1869, էջ 212:

38) Իմաստի Փաբայով Երուսաղէմ Երթալ Գալ, Մամուլ, 1869, էջ 126:

39) Մամուլ, 1869, էջ 133:

է. Թափառաւիլամ Հրեայէն մինչեւ Աւետարան, Եանկէն մինչեւ Ֆէնըլոն անցնելով դաստիարակչական մտահոգութիւններէն ու քաղաքական սուր պայքարներէն:

Եւրոպայի մէջ լոյս տեսած առաջին նախափորձերէն մինչեւ 1870՝ մեր վիպակին կտրած ճամբան շատ կարճ է: Միայն մէկ երկու կէս-յաջողուած Հայկունի կամ Սվաճեան ստորագրութեամբ: Մնացեալը՝ հասարակ արձակ, թոյլ էնթրիքի մը շուրջ, կենդանի տեսարաններով ու դաստիարակիչ կամ բարոյալից միտումներով: Այս բոլորին մէջ՝ ոչ մէկ հոգեբանական խորք փնտռելու է: Մարդիկ խօսք են ու շարժում, շատ շատ դէմքի արտայայտութիւն ու կ'աղմկեն հազարաւոր մարդկային ու միջավայրային այլ մանրամասնութիւններով խճողուած ենթապատկերի մը առջեւ: Շատ հետաքրքրական, ծիծաղաշարժ խամաճիկներ են, որոնց սակայն կը պակսի կեանքի ողբերգականութիւնը որպէսզի դառնան իրապէս հերոսներ: Ինչպէ՞ս բացատրել այս երեւոյթը: Օտար վէպը խեղճած էր մտաւորական դասակարգը ու խարխափուն մեր ընթացքին մէջ ուրիշ բանի չէինք կրնար կառչել: Մանաւանդ որ մեր դանդուածին կարծր տգիտութիւնը ու կեանքի դաժան պայմանները դրականութիւնը պերճանքի նման հոգեբանական ապրանքի վերածեր էին: Արուեստը առարկայական ու նոյն ատեն ենթակայական ապրում է, բան մը, որուն չկրցան հասնիլ մեր առաջին դրողները: Մնացին ամբողջութեամբ ենթակայական, պատմեցին յուզումով ու խանդով իրենց կեանքը, պայքար մղեցին իրենց նախասիրութիւններուն համար, լծուեցան իրենց սիրած ազգին ծառայութեան հետ ի հեւ հաւաքեցին լաւն ու դէշը անջն ձախէն ու զայն հրամցուցին շուարած ժողովուրդին որպէս սնունդ: Չկրցան ունենալ այդ հեռաւորութիւնը որ իրականութեան ու գրողին մէջ կայ: Կեանքը ժամանակ չտուաւ, թէ իրենք էին անկարող:

Հաւանաբար կեանքն էր: Ատոր համար էր որ վիպակը մնաց նախնական, անխորք ու անյղացք, մնաց ամաթէօրներու զբաղում մը եւ չեղաւ արուեստի այդ դժուար ու նուրբ սեռը որ զարգացաւ Եւրոպա 70ական թուականներուն: Ու երբ նկատի առնենք Ոսկանի մը, Հայկունիի մը կամ Սվաճեանի մը այլապէս եռուն, բովանդակալից հանրային գործունէութիւնը, կրնանք զարմանալ թէ անոնք ինչպէս ժամանակ գտան այդ քիչն իսկ գրելու...: Քսան տարուայ մէջ, որ տեսաւ մեր քնարերգութեան ու վէպին ծնունդը, ուր դըրուեցան մեր մամուլին հիմերը քովն իր վեր հանրային ու կրթական ենթակառոյցին, երբ կազմուեցաւ մեր լեզուն՝ վիպակը հարկադրաբար կրտսեր իրազործում մը պիտի մնար, տրուած ըլլալով իր բնոյթին բարդութիւնը: Տարիներու վրայով պիտի դան մեծ ու

փոքր գրողներ ու մշակեն զայն առանց սակայն վճիտ կաղապարի մը հասցնելու: Թուրֆանտա Տուտուի տիպարէն վերջ կան Տորոթէա Տուտու մը, որ հաւանաբար Հայկունիի գրիչէն ելած է, Արեւելեան Մամուլի 70ական թուականներու սկիզբը կայ Անթառամ Տուտու մը, ինչպէս եւ Չըմարտութեան վրայ Գրաւ մը կոչուած երկար վիպակը, զոր Մսեր Մսերեան յարմարցուցած է Քրանսերէն բնագրէ մը հայացնելով անունները: Կայ 1870 թ-ին Համբարձում Գալֆայեանի Ծեր Սիրահար 80 էջոց վիպակը՝ հրատարակուած Պոլիս, Եսայի Վրդ. Ղեւոնդեանցի վիպակները նոյն 70ական թուականներուն, եւայլն: Պէտք է սակայն սպասել իրապաշտ կոչուած սերունդին ժամանումին՝ որպէսզի սեռը կոկուի, լրջանայ ու մօտենայ արուեստի մակարդակին, Զոլայի, Մորասանի ու Քրանսացի այլ իրապաշտ գրողներու ազդեցութեան տակ:

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

1. Գարուն Կ. Պոլսոյ մէջ...: Վոսփորեան կիրճը իր ընդարձակ նաւահանգիստին ծայրը նեղ անցք մը բանալով, լեռներու եւ ձորերու մէջ կը կորսուի, անհամար պղտիկ կղզիներ կամ դաւար ճահիճներ ձգելով իր ճամբուն վրայ: Լեռներու բարձրութենէն դիտուած ատենը, աս ջուրը կը նմանի փայլուն եւ ողորկ օձու մը՝ գալարածեւ երկնալով դաւար յատակի մը վրայ, որուն մէջ դժած արահետին երկու եզերքը կը զարդարեն կանաչ խոտեր, թփեր ու ծառեր, որոնց գիրկ ու համբոյր մատուցանելով, ինքն իր վրայ կ'ոլորի շղթայանման եւ իր մէջը կ'ամփոփէ զուարճալի դաշտավայր մը, քարակոփ սահանքով եւ երկաթէ ցանկով պատուած:

Գարնանամուտ Բաքաւէր, 1851, էջ 203:

2. ...Եւ այն ձմռան երկար երեկոյթներն ուր այնքան անուշիկ յոյսեր կը զլտորցընէին լուսթեան ու միայնութեան մէջ եւ որոնց վրայ աչքերնին, ափսո՛ս, խիստ կանուխ բացուեցաւ... այն վառարանն որ իր հարուստ գրքատունը երկու թեւերուն մէջտեղէն իր նսեմ սենեակին մէջ լոյս ու ջերմութիւն կը սփռէր. այն սեղանն որի վրայ կ'աշխատէին մերթ՝ ազգին օգտին համար եւ մերթ գրիչըն ու թուղթը վերցընելով ճերմակ լաթը կը փռէին կերակուրնին

ուտեցու համար, այն գինիի բաժակներն որմէ մէկ քանի կաթիլ այնքան հզօր է սիրոյն բոցը արծարծելու անկեղծ սիրտերու մէջ, մինչեւ այն սիրելի ծառան որ իր տիրոջը պէս կը խնամէր՝ գիրենք ալ եւ որ իրենց հետ տըրտո՛ւմ է այսօր :

Գրիգոր Օտեան, Հար. Ա., Հրտ. Մ. Կալմարարեան, Պոլիս, 1910, էջ 168 (Դամբանական Արքունի ձարտարապետ Նիկողոս Աղա Պալեանի, 1856):

3. Բարիգէն ազգային հանդէս մը պիտի հրատարակվի տի-
յի լսեցինք՝ ան օրը շուկայ չզայցինք. ուրախութեան Կիրակի
րոնեցինք. ամեն մէկերնիս երեքական օղզա շամբանեայի գինի
լսեցինք. իրիկունն ալ ընդհանուր լուսաւորութեան ու հրախա-
ղութեան (տօնանմա) ըրինք. հետեւեալ օրն ալ կանուխ բաղնիք
վազեցինք որ այն տետրակը ընդունելու արժանի մաքուր ըլլանք :
Մօրուք ունեցողը ածիլեց. անմօրուքը այծէն (քէչէն) փոխ առաւ.
գլուխնիս սանտեցինք, ըղունքնիս կտրեցինք, ականջնիս մաքրե-
ցինք, քիթերնիս խնջեցինք, Ֆրանսացոց նամակատան (փօստա-
խանէ) պատին առջեւ կոյր պապուկներուն պէս կոկոզիկ ըրինք
նստանք՝ Բարիգէն գալու Արեւմուտքին սպասելով... : Նամակա-
տան սպասաւորները կը վռտեն, երկու ոտք կը փախչինք՝ անոնք
ներս մտնելուն պէս նորէն կուգանք պատին տակը կը շարուինք.
մէջերնուս մէկ քանի հողի ալ անանկ անուշիկ ծեծ մը կերան... :

Մեղու, 1859, էջ 141 :

4. Ո՞ւր դացիր, ուշացար, ծերութեանս նեցուկ, դար-
ձիր... երկինք, տեսա՞ր միածինըս, տղաս խեղդուեցա՞ւ... ալիք-
ներ, կլլեցի՞ք տղաս թէ կ'ապրի... չէ մոռցած մեզ... ծով ու
հողմ, ո՞ւր է տղաս, եթէ օտար երկիր է՝ զիս քովը, գիրկը տա-
րէք... լուռ են... կասկածը կ'աւելնայ : Պայծառ երկինք, դուն
զթա, եթէ մեռա՞ւ՝ քովը տար զիս, վե՛ր...

Մեղու, 1858, թիւ 2 :

* * *

...Արեւը չծագած, երբ հազիւ լոյսը զմութ կը ճեղքէր, երբ
համատարած խորին լուռութիւն մը կը բռնանար ամէն տեղ եւ ամէն
կենդանի արարած ջնոյ բազուկներուն մէջ թուլցած ու թալկա-
ցած՝ անոր իշխանութեան վախճանին կը սպասէին... :

Մեղու, 1856, էջ 41 :

* * *

Քիչ առաջ կուլար... սիրուն, հանդարտ աչքերը այնպիսի
 զօրութիւն մը ունէին որուն ազդեցութեան ներքեւ մարդս իր սըր-
 աին խորը կ'իջնէ եւ այդ աչքերուն տէրը իրմէ դերագանց էակ մը
 դանկելով անոր արժանի լինելու համար առաջինանալու կարօտը
 կ'ունենայ... :

Մեղու, 1862, քիւ 149 :

THE ORIGINS OF THE WESTERN ARMENIAN SHORT STORY

VAHE OSHAGAN

The Renaissance of Western Armenian letters sets in around 1840 in Smyrna and within 10 years the first crude form of the short story make their appearance in the works of Mkhitarist monks in Vienna. Gradually the spirit of European realism permeates Armenian literature through translations and through people like Deroyents, Vartan Pasha, Voskan, Svadjian. These men and other intellectuals — Odian, Hissarian, Haigouni, Missakian etc. help forge a new literary language which serves as vehicle for the growth of the short story. At this juncture literature has an essentially practical function and is used as weapon in social, religious and political conflicts. All the men of letters try their hands at the story — first it is Hissarian, followed by Odian, Missakian, Voskan, all in the 1850s, but they lack the sense of the genre. The best tentatives are finally those of the satirical writers Svadjian and Ayvazian, together with the sentimentalist Haigouni, who develop a literary hero, a realism of characterisation and dialogue that set the mark on the times. By the 1870s, the genre has acquired a certain identity of its own.

